

XIX. ASIRDA YENİ DİL VE ÇOK ANLAMLILIK

New Language and Polysemy in the XIXth Century

Mustafa ÖNER*

ÖZET

XIX. asır, Türkiye’de ve Türk Dünyasında kendilerine göre tarihî şartlarla farklı biçimlerde modernleşmenin yaşandığı bir çağdır. Modern okulların açılması, yaygın eğitimin kurulması, okuma-yazmanın yayılması, yazılı kültürün ve basının gelişmesi, roman ve tiyatro gibi edebiyat türlerinin Avrupa’dan gelişi hemen göze çarpan yeniliklerdir. Bu yenilikler çağı hiç şüphesiz yepyeni bir dil yarattı. Genel dil bilimi verilerine göre, bir dilin anlam yapısının toplumun yaşantısına doğrudan bağlı olduğunu ve yaşantıdaki değişimlerin doğrudan doğruya dilin semantiğine yansıdığını biliyoruz. Bu toplum ve dil bağlantısını konumuz olan çok anlamlılık dolayısıyla iyice vurgulamak gerekir. Türkçe *ocak* sözünün *Acemi ocağı*, *Yeniçeri ocağı*, *cebeci ocağı*, *topçu ocağı* gibi teşkilat adları, askerî terminolojideki biçimleri çok anlamlılık (*polysemy*) örnekleridir. Yine Türkçe *sancağ* “bayrak” Osmanlılarda, XV. yüzyılda “idare” ve “kumanda” anlamları yanında artık “idarî bölge” polisemik anlamına da geçmiştir. Ancak *oda* sözündeki bu çok anlamlılığın yanı sıra “serbest meslek adamlarını içinde toplayan resmî birlik” gibi yeni anlamının ve *sanayi odası*, *ticaret odası* gibi kullanımlarının XIX. asırda Tanzimat’tan sonra Fransızca *chambre* sözünün tercümesi (*calque*) ile meydana geldiği anlaşılıyor. Yenileşme çağı olan XIX. asırda Türkçeye geçmeye başlayan Fransızca alıntılar, bugün azımsanmayacak kadar çoktur ve dilde neredeyse değişmeden yaşamaya devam etmektedir. Bunların yanı sıra *ticaret odası*, *sanayi odası* örneklerindeki gibi kopyalanmış anlamlar ise incelenmeye muhtaç çok anlamlılıklar arasında örtülü durmaktadır. Bu makalede oda, daire vb. kelimelerde çok anlamlılık olgusu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Modernizm, çok anlamlılık, anlam bilgisi, oda, daire, Türk Dili.

ABSTRACT

In the 19th century historical circumstances experienced various ways of modernization in Turkey and the Turkic World. The opening of modern schools, establishing the public school system, as more people became literate, the development of printing press, the growth of cultural publications and the arrival of novels and theatre plays from Europe brought novelty to the society and created a new lan-

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-İzmir. E-posta: mustafa.oner@ege.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-2875-8409.

guage. According to the general linguistics data it is well known that the meaning structure of a language is directly related to the life of the society and the changes in life are directly reflected in the semantics of the language. Being associated with the title it is necessary to emphasise the connection between society and language from the polysemy point of view. The Turkish word for organization, *ocak*, as used in the military terminology *Acemi ocağı*, *Yeniçeri ocağı*, *Cebeci ocağı*, *Topcu ocağı* can be accepted as examples of polysemy. As another example, the Turkish word *sancak* had the meaning “flag“ during the Ottoman Empire, but “administration” and “command” during the XV century as well as “administrative region”. However, the word *oda*, which has also got a modern meaning “an official association for business owners”, in the connection with *sanayi odası*, *ticaret odası*, got this meaning obviously in the translation (calque) of the French word *chamber* (calque) after the Tanzimat in the XIX century. A lot of words started to derive from French language into Turkish during the XIX century and still a precious number of borrowed words exist almost unchanged. In addition to these, like the copied meaning (calque) examples as *ticaret odası*, *sanayi odası*, polysemy needs to be examined more detailed. This article examines the polysemy of the words *oda* “chamber”, *daire* “office” etc.

Key Words: modernism, polysemy, semantic, *oda* “chamber”, *daire* “office”, Turkish.

Giriş

XIX. asır, Türkiye’de II. Mahmud (hâkimiyet devri: 1808-1839) ile başlayan devlet yapısındaki yenileştirme ve düzeltme çalışmalarını ve ardından da Tanzimat (reformlar) sürecinin damgasını taşıyan kapsamlı bir yenilik çağıdır. Modernleşmeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu’nun devlet reformlarının, Sultan Abdülmecid (hâkimiyet devri: 1839-1861) zamanında 3 Kasım 1839’da ilan edilen *Hatt-ı Hümayun* dâhilinde bu “düzenlemeler” manzumesi içinde sürdüğü görülüyor.

Mehmet Kaplan’ın tahliline göre; Tanzimat öncesinde hâkim olan ulema sınıfı, aklıdan ziyade hafızasını kullanır, yeni ve şahsi bir fikir ileri sürmeyi bir “bid’at” telakki eder. Tanzimat’tan sonra Batı örneğine göre yetişen Türk aydınının başlıca özelliği “akıl”a değer vermesi ve yeni fikirler ileri sürmekten korkmamasıdır. Eskinin tam tersine bu devirde “terakki” ve “hürriyet” fikirlerine büyük önem verilir. Bu devirde edebiyatta “yenilik” ve “orijinalite” en büyük değer sayılır (Kaplan, 2018: 466). Ahmed Hamdi Tanpınar da bu devirde yeni bir kâinat görüşüyle, yeni bir dil anlayışıyla karşılaştığını, asırlardan beri sürüp giden bir ruh tembelliğinin sarsılıp geleneğin, müphemün dünyasından, aklın ve aydınlık düşüncenin dünyasına geçildiğini tespit etmektedir (Tanpınar, 1982: 198).

Türkçe düşünme ve yazma biçimini kökten değiştiren bu yenilikler çağı hiç şüphesiz kabul etmeliyiz ki yeni bir dil yarattı. Bu yenileşme veya yenicilik Osmanlı Türkiye'si ile sınırlı değildir, aynı devirde Rusya'daki Müslüman Türk topluluklarında da başka şartlarda meydana gelmiştir: Bu olguyu, burada yeni hayatın getirdiği kavramlarda yaşanan çok anlamlılık (İng. *polysemy*, Rus. *polisemiya*) dolayısıyla ele almak istiyoruz.

İnceleme

Genel dil biliminde *semantique* terimini ilk kez kullanan Micheal Bréal eserinde *polisemi* için ayrı bir bölüm oluşturmuştur (Bréal, 1897: 154-162): “Yeni anlam, ne olursa olsun, eskiyi bitirmez, ikisi de yan yana yaşar. Aynı terim dönüşümlü olarak esas anlamda veya mecazi anlamda, kısıtlı anlamda veya genişletilmiş anlamda, soyut anlamda veya somut anlamda kullanılabilir... Kelimeye yeni bir anlam verildiği için çoğalır; biçimce benzer, fakat değeri farklı olan yeni kopyalar üretir gibi görünür. Bu çoğalma olgusuna *polisemi* diyeceğiz” (1897: 154).

Anlam biliminin kurucusu sayabileceğimiz Micheal Bréal, uygarlık ve dil bağlantısında şu dikkatlerini de kaydediyor: “Bir uygarlık çeşitlilik ve servet bakımından arttıkça, meslekler, eylemler ve toplumun yaşamını oluşturan çıkarlar farklı insan grupları arasında paylaşılır; ne zihin durumu ne de faaliyetler rahip, asker, politikacı, sanatçı, tüccar ve çiftçi için aynıdır. Her ne kadar aynı dili miras almış olsalar da, sözcükler farklı bir nüans ile renklendirilir, bu da onu sabitleştirir, sınırlandırır ve iyice içine girer. Alışkanlık, çevre, tüm ortam atmosferi kelimenin anlamını belirler ve çok genel olanı netleştirir, düzeltir.” (1897: 312).

Çok anlamlılık bir sözcüğün temel anlamını kaybetmeden, çeşitli yollardan, temel anlamıyla mutlaka ilişkili olan yeni kavramları anlatır duruma gelmesidir (Kıran 1996:269). Uzmanlara göre, çok anlamlılık bir kusur değil, dilin temel bir niteliğidir. Olağan koşullarda, ne çok anlamlılık ne de eş seslilik bir bulanıklığa yol açar (Ullmann, 1978: 358).

Çağdaş anlam bilimcilerden Gergely Pethő'nün tespiti de bu çizgileri vurguluyor: “Çok anlamlılık nedir? sorusuna dil bilimi literatüründe standart ve açık tek cevap vardır: Çok anlamlılık, belirli bir yaklaşımda anlamın nasıl tanımlandığına bakılmaksızın, iki veya daha fazla anlam taşıyan tek bir kelimenin var olması demektir. Bu tanıma sık sık eklenen bir diğer nokta, bu iki veya daha fazla anlamın birbiriyle ilişkili olmasıdır. Bu, prensip olarak doğru olsa da, bir kelimenin gereksiz olduğunu ve bu nedenle dışarıda bırakılması gerektiğini iddia edebilir, çünkü bir kelimenin iki veya daha fazla ilgisiz anlamı varsa, artık tek bir sözcük olamaz, ancak aslında iki

veya daha fazla sözcük resmî olarak aynıdır, yani aynı kelime formu ile gerçekleştirilir.” (2001: 177) G. Pethő'nün bir “kelimenin ilgisiz anlamı” dediği olgu, tarihteki anlam gelişmesini izlemenin mümkün olmadığı noktada gerçekleşmektedir. Buna göre Eski Türkçe *çal-* “vurmak” biçiminin Türkiye Türkçesindeki “hırsızlık yapmak” ve Tatarcadaki “hayvan boğazlamak” anlamlarının nasıl geliştiği izlenemezse sözlüksel olarak eş sesli ve başka kelimeler olarak kabul edilme tehlikesi taşımaktadır. Oysa anlam bilgisi, ET *çal-* ile Türkiye Türkçesi ve Tatarca şekillerin aynı kökten gelişen çok anlamlılıklar olduğunu açıkça göstermektedir.

Türk dil biliminde de çok anlamlılık konusu incelenmiştir: 1960'lı yıllardan beri Türkiye Türkolojisinde anlam bilimini geliştiren Doğan Aksan, özellikle “Anlambilimi ve Türk Anlambilimi” (1971) adlı öncü eserinde polisemiye dillerdeki örnekleriyle incelemiştir (1998: 70-72). D. Aksan ayrıca yazdığı *En Eski Türkçenin İzlerinde* başlıklı monografisinde Eski Türkçe *agi* “ipekli kumaş” > “servet, varlık, hazine”; *sab* “söz” > “haber”; *si-* “kırmak” > “fethetmek, zapt etmek” gibi en eski çok anlamlılık örneklerini de incelemiştir (2000: 76-85). Göktürk belgelerinde bir hareketi ifade eden, somut kavramları yansıtan fiillerde de çok anlamlılık görülür. (Erol, 2008: 52).

Günay Karaağaç “Eş Yazılılık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık” başlıklı yazısında özellikle eş seslilik ve çok anlamlılığın Türkçe sözlüklerdeki karışmış madde yapılarını tahlil etmiştir. Leonard Bloomfield'in “*Language*” başlıklı kitabındaki şöyle esaslar yazarın kapsamlı çalışmasının esaslarını belirlemiştir: “Çok anlamlı bir kelimedenden birden bire yeni bir kelime oluşmaz; bu tedricen olur. Yeni kelimeler, aynı kelimelerin anlamlarının asıl anlamlarından zaman içinde ayrılmalarıyla ortaya çıkarlar. Çeşitli dil birliklerinin farklı yer ve zamanlarda, farklı ortamlarda kullanılmaları dillerin ses yapısında dal ses (allophone) ve dal şekilleri (allomorphe) ortaya çıkarırken, dillerin anlam yapısında da dal anlamları, mecaz anlamları ortaya çıkarır.” (1994: 39). Dil biliminin bu kuramsal görüşlerini Türkolojiye getiren G. Karaağaç, Türkçedeki *koz*, *ansız*, *barış-*, *götür-*, *iste-*, *konuş-*, *kişi*, *öfke*, *boykot*, *deyyus*, *dum dum*, *kalas*, *kavat*, *degme*, *gömlek*, *günlük*, *koyun*, *bağ*, *dağ*, *gam*, *yad* sözlerindeki eş seslilik- çok anlamlılık sorunlarını tek tek tahlil etmiştir (1994: 31-55).

G. Karaağaç, Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü'nde de çok anlamlılığın esaslarını belirtmiştir: “Çok anlamlılık, birebir karşılıma engel olması ve dolayısıyla bir iletişim kusuru olmasına rağmen, bilhassa eski devirlerin edebiyatlarında pek rağbet görmüş; dilin eş sesli veya çok anlamlı yapılarına başvurmak, estetik bir ölçü olarak kabul edilmiştir. Dillerin ses ve an-

lam yapılarının sürekli değişmesi, çok anlamlılıktan eş sesliliğe, eş seslilikten çok anlamlılığa sürekli bir geçişin de kapısını açar. Bugün için çok anlamlı görünen sözlerin bütün anlamları eş seslilik içinde olabilir veya bugün anlamları arasındaki ilişki unutulduğu için eş sesli olarak düşünölen sözler, aslında eski devirlerin çok anlamlı tek bir sözü olabilir. (...) Eş sesliliğin ve çok anlamlılığın birbirini izleyen durumlar olmaları yüzünden bunların sık sık birbirlerine karıştırıldıkları görölür. Bazen bu iki yapıyı birbirinden ayırmak zorlaşır, hatta imkânsızlaşır. Bazen eş seslilik ve çok anlamlılık o kadar iç içededir ki sadece dilden hareketle işin içinden çıkılmaz olur ve bu noktada dil dışı konulara başvurmak gerekir; sosyal ve tarihsel alanlara, kültür alışverişlerine gidilir. Kısacası eş seslilik ile çok anlamlılık, aralarındaki çizgiyi bazen açıkça sezemediğimiz, aynı ses değerine sahip iki veya daha fazla dil birimini ilgilendiren bir dil durumudur.” (2013: 250).

Tatar dil bilimcisi ve Türkolog F. S. Safiullina, *Hezërgë Tatar Edebiy Tëlä - Leksikologiya* (1999) başlıklı eserinde sözün leksikal anlamı dolayısıyla konuyu ayrıntılı biçimde tasvir etmiştir: “Dildeki sözler tek tek değildir, onlar cümlede başka sözlerin çevriminde yaşarlar. Sözün anlamı onun başka sözlerle ilişkisiyle açıklanır. Sözün anlam hacmi, başka sözlerle ne derecede münasebete girdiğine göre dar veya geniş olabilir. (...) Dilin sözlük yapısında tek anlama ve birkaç anlama sahip olan sözler ayrılır. Sözün esas anlamı, varlığı, doğrudan doğruya ve başka anlamları göz önünde tutmadan yansıtır: “*Kitap, masa, elma, güneş*” vb. Mecaz anlamda ise varlık aynı sözün başka anlamları vasıtasıyla açılır: “*Aydınlık oda - aydınlık düşünceler; oğlan koşuyor - tren koşuyor; derin su - derin hürmet*”... Sözün esas anlamıyla birlikte ilave anlamlara sahip olması onun çok anlamlılığı (Yun. *polis* “çok” + *sema* “işaret”) diye adlandırılır. İletişimde sık kullanılan, tarihi büyük olan sözlerin anlamları özellikle çok olur. Mesela “*Tatar tëlënëñ añlatmalı süzlëgë*”nde bazı sözlerin düzinelerce anlamı kayıtlıdır: *Tabuv* “bulmak” 45; *töşüv* “düşmek, inmek” 66; *saluv* “koymak” 61; *yörëtüv* “yürütmek” 66; *bir-* “vermek” 36; *buluv* “olmak” 39; *kaluv* “kalmak” 25; *töşërv* “düşürmek” 28; *tartuv* “tartmak, çekmek” 37; *ciberüv* “göndermek” 28 anlamı gösterilmiştir. (...) Bizi saran dünya son derece zengindir. Onu tanıyıp bilmek imkânları da sonsuzdur. Eęer her yeni kavramı yeni sözle adlandırmaya başlasak sözler o kadar çoğalır ki insanoğlu bütün gerekli sözleri hatırında bile tutamazdı. O nedenle insan akli en ekonomik yolu, aynı sözü yeni anlamlarda da kullanmak yöntemini seçmiştir.” (1999: 15-20).

Tatar leksikolojisi üzerine üç ciltlik monografide çok anlamlılığı da genişçe inceleyen Gölşat Galiullina vd. hem bu sahanın araştırma tarih-

çesini hem de Tatarca polisemi örneklerini tasnif ederek ele almışlardır. Bu eserde *monosemantik* “tek anlamlı” *polisemik* “çok anlamlı” sözler anlam yapılarındaki karşıtlıkla tasnif ve tahlil edilmiştir (Galiullina vd., 2015: 90-102). Eserdeki şu tespit önemlidir: “Esas anlamlar, ikincil anlamlarla karşılaştırınca paradigmatik bakımdan bağlıdır, sentagmatik açıdan serbesttir; başka türlü ifade edersek, nominatif anlam kontekste bağlı değildir. Dili iyi konuşan biri onu, sözü kullanırken hemen hemen her zaman esas anlamda kabul eder. İkincil anlamlar ise kontekste bağlı olarak açılırlar. Bu şekilde sözün esas anlamı ilave anlamlardan bağlam içinde ayrılabilir (2015: 96-97). Çok anlamlılık hakkında kuramsal açıklamaların yapıldığı bu eserde, *başlı* “başı olan” > “akıllı”; *yomşak* “yumuşak” > “mütevazı, mazbut”; *aklık* “beyazlık” > “aydınlık”, “safılık”; *isepsöz* “hesapsız, çok” > “gamsız, geniş (insan)”; vb. Tatarcadaki çok anlamlılık örnekleri tahlil edilmiştir.

Alfiya K. Bulatova da *Polisemiya v sovremennom tatarskom lieratur-nom yazıke* başlıklı çağdaş Tatar edebî dilinde çok anlamlılık üzerine hazırladığı monografisinde öncelikle genel dil bilimindeki çok anlamlılığın (6-19) ve Türkolojideki çok anlamlılığın araştırma tarihçesini vermiş (2018: 19-28), ardından da Tatar edebî dilinden tespit ettiği örnekleri kapsamlı biçimde tahlil etmiştir: *kirte* “çit” > “engel”; *yöz* “yüz” > “satıh, yüzey”; “dış görünüş”; “itibar” vb. (2018: 29-85).

Kazakçada *köp magınalılık* terimiyle incelenen polisemi, hem sözlük yapısından kaynaklanır hem gramerde söz yapımından gelişebilir diye tahlil edilmektedir: Mesela, -LIK yapım ekiyle isimler de sıfatlar da yapılmaktadır (Kaliev 2005: 166-167).

Azerbaycanlı Türkolog Baba Meherremli, “*Türk dillerinde isim köklerinde leksik-semantik inkişaf*” başlıklı eserinde; anlam genişlemesinin tarihî olarak bilginin artması ilgili olduğunu belirtir: “Sözün mecazlaşması yoluyla anlam genişlemesinin meydana gelir; dildeki semantik genişlemenin sebepleri polisemi ve omonimleşme ile açıklanabilmektedir.” (Meherremli, 2012: 176-177).

Tarihî morfoloji ve anlam bilgisi bakımlarından temel varlıklar olan kök fiiller de Kıpçak lehçeleri bağlamında incelenmiş ve 24 adet söz varlığında çok anlamlılık tabakaları tespit edilmiştir: Kıp. *aş-* > Karay. *aş-* “kaybolmak” ~ Kzk. *as-* “böbürlenmek”; Kıp. *em-* > Tat. *im-* “sömürmek, istismar etmek”; Kıp. *as-* > Kırg. *as-* “yemek kotarmak” ~ *et as-* “et yemeği pişirmek”; Kıp. *eg-* > Kzk. *iy-* “ikna etmek”; Kıp. *in-* > Nog. *en-* “doğmak, dünyaya gelmek” gibi çok anlamlılıklar son derecede ilgi çekicidir (Sırtı 2019: 142-163).

Burada dilin anlam yapısının toplumun yaşantısına doğrudan bağlı olduğunu ve yaşantıdaki değişimlerin doğrudan doğruya dilin semantiğine yansıdığını vurgulamalıyız. Bu toplum ve dil bağlantısı konumuz olan çok anlamlılık bakımından büyük önem taşır.

Babaş Èbilkasimov “*XIX gasırdıñ ekinşi jartısındağı Kazak èdebiy tili*” başlıklı eserinde XIX. asırda Kazakça söz varlığının yeni sözlerle geliştiğine değinmektedir (1982: 157-167). “Toplumun ekonomik ve sosyal durumundaki değişimlerin öncelikle dilin leksikasında da görüleceğı malumdur” diyen yazar, Kazakistan topraklarına bütünüyle hâkim olan Rusya İmparatorluğunda gelişen kapitalizmin etkisiyle geleneksel hayvancılığın bırakıldığı, para dolaşımının hızlandığı ve Kazak dalasında şehirlerin sayısının birdenbire arttığını belirtir. 1868-1869 kanunnameleri ile Kazak toprakları üç genel vali hâkimiyetinde altı bölgeye (*oblast*), bölgeler ise ilçelere (*uyezd*) bölünmüş, geleneksel mahkemeler yanında, yeni vatandaşlık mahkemeleri açılmış, beylerin ve mollaların hukukları epeyce sınırlanmıştır (Èbilkasimov, 1982: 158).

Sosyal yönü olan bu tarz değişimler Kazak edebî dilini yeni kavramlarla zenginleştirmiştir. Halkın yaşantısındaki bu yeniliklerle birlikte gelen yeni kavramları karşılamakta öncelikle dilde önceden mevcut söz türetme yollarından faydalanıp yeni sözler yapılması, halkın eskiden beri kullandığı eski sözlere yeni anlamlar eklenmesi gereğı doğdu. Bunlar yetmediğinde de başka bir dilden sözler alındığı görülüyor.

B. Èbilkasimov’a göre Kazak topraklarına İç Rusya’dan gelip yerleşenlerle birlikte Kazaklar arasında da tarımla meşgul olanlar çıkmaya başladı. Hayvancılık alanında da bunun ticari türüne veya hayvan neslini geliştirmeye yöneldiler, eski hayvancılık yerine bunun ticareti gelişti. Bu arada Kazakça *şarva* “köylü, çiftçi” sözündeki eski anlamın tarımdaki *egin şarvası* “ekin çiftçisi” ve hayvancılıktaki *mal baguv şarvası* “hayvan bakım çiftçisi” kullanımları gelişmiştir. Aynı zamanda *kèsip* “meslek” sözünde de “kâr amaçlı yapılan fiil” diye yeni bir anlam ve *kèsipşi*, *kèsiphor* diye türevleri gelişmiştir. Bu kavram artık herhangi bir meslek veya meşgaleyi değil üretim amaçlı bir mesleği karşılamaktadır. Devrin basılı kaynaklarında; *jezşi* “bakırcı”, *etikşi* “çizmecici”, *tiginşi* “terzi”, *kündikşi* “tülbentçi” gibi meslek adlarının yanı sıra *bazar*, *kerven*, *kirekeş* “nakliyecici, arabacı”, *savdager* “tüccar”, *satuvşısı* “satıcı, pazarlayıcı”, *aluvşısı* “alıcı, müşteri” vb. ticari terimler de sıkça görülmeye başlar (1982: 159).

Kazak leksikologu B. Èbilkasimov “hayvanları olmadığı için yaylaya çıkamayan fakir köylü” anlamındaki *jatak* sözünün de XIX. asrın ikinci yarısında oluştuğunu ve onların ibretlik hayatının dönemin gazete sayfalarına

yansıdığını belirtir (1982: 161). Kazak daları ve yerli halkının, arlık hâkimiyetinde bir koloniye dönüşmesi dilde de yankısını bulmaktadır.

XIX. asırdaki bu sosyal değişimler Kazakçada mevcut sözlerde bir çok anlamlılığa da yol açmıştır; mesela gazete yayımı başlamasıyla dilde yepyeni kavramlar peyda olmuştur: *kazit* “gazete”, *redaktsiya* “redaksiyon”, *kazit şıgaruvşılar* “gazete çalışanları”, *kazit aluvşılar* “gazete alanlar”, *basmahana* “matbaa”, *kazitşiler* “redaksiyon çalışanları” vb. Yine posta teşkilatının kuruluşuyla *poçtavoy* “posta”, *kantor* “yazıhane”, *telegram* “telgraf” gibi Rusça terimler girdiği gibi *enşeyin hat* “basit mektup”, *amanat buyım* “gönderi”, *akçalı hat* “değerli mektup” gibi yeni terimler yaratıldığı görülür. Eski çağlardan beri çadırın veya evin bir bölümünü bildiren *böl-* fiili kökenli *bölme* sözü XIX. asırdaki yeni hayatın getirdiği kavramlaştırma ile “şube”, “sergi salonu” ve “nüfus sayımı alanı” anlamlarını kazanmıştır (Èbilkasimov, 1982: 164-166). Dilin kendi söz varlığında ortaya çıkan yeni anlamlar ve çok anlamlılık olgusu, Kazak bozkırındaki yeni hayatı karşılayan bir zenginlik olarak gelişmiştir.

XIX. asırda Rusya Türkleri arasında görülen hayatın bu yeni biçimleri, Türkiye Türklerini de sarmıştır. “Merkeziyetçi idarenin gerçekleşmesinde 19. yüzyıl teknolojisinin iki ürünü büyük rol oynadı: Telgraf ve demiryolu. Telgraf, Osmanlı İmparatorluğu’nda süratle kurulan bir haberleşme ağıdır ve bu alanda Avrupa devletlerine paralel bir gelişme gösterilmiş, telgraf ve posta personeli iyi yetiştirilmiştir. Haberleşme Osmanlı İmparatorluğu’nun ve sonra da Cumhuriyet’in hem ülke üzerindeki süratli kontrolünü, hem de hükümranlığını sağlayan müesseselerin başında gelir. Demiryolu ulaşımı ise idarenin iştibahla beklediği, fakat mali kriz yaratan ve dış borçlanmayı arttıran bir araç oldu.” (Ortaylı, 2008: 512).

Türkiye’nin yenileşme ve gelişme tarihi dolayısıyla da Türkçede daha önce hiç kullanılmayan bir dizi kavramın çağın kültür dili olan Fransızca-dan öğrenildiği açıktır; bunlar XIX. asırda Türk dilinde ilk kez kullanılmaya başlayan modern kavramların karşılıklarıdır: *Hürriyet*, *milliyet*, *cumhuriyet* gibi çağdaş kavramların karşılıkları, o günkü dil anlayışınca mevcut Arapça köklere *-iyyet* takısının eklenmesiyle Tanzimat dönemi Türk aydınları tarafından yapılmıştır (krş. Şirin, 2017; Öner, 2019).

Osmanlı Devleti’nin Yeni Çağ başlarında Doğu Avrupa ve Orta Doğu’da yükselen bir devlet teşkilatı kurması dolayısıyla, Türkçede bir “çok anlamlılık” tabakası zaten daha önceki çağlarda oluşmuştur: Eski Türkçeden beri kutlu görülen *ocak* sözü (*otçuk*, *oçuk*, *oçak* DTS, 1969: 362) özel olarak Bektaşî tekkelerinin meydan odalarında kıblenin olduğu yerdeki ocağın adıdır. Yeniçeri teşkilatı da kendisini Bektaşîliğe bağlı saydığı için

ocak Osmanlılarda askerî bir terim haline gelmiştir (Pakalın, 1971: 711). *Acemi ocağı, Yeniçeri ocağı, cebeci ocağı, topçu ocağı* gibi teşkilat adları, askerî terminolojideki çok anlamlılıklardır (krş. Uzunçarşılı, 1988: 444-451).

Türkçe **sancak** “bayrak” Osmanlı Devletinin geliştiği çağlardan beri bir çok anlamlılık örneği olmuştur: “*Sancak*, XV. yüzyılda ‘idare ve kumanda’ anlamları yanında artık ‘idarî bölge’ anlamında da geçmeye başlamış olmalıdır. Bu bağlamda *sancak* teriminin ilk dönemlerde şüphesiz askerî bir ağırlığı vardı. Ancak zamanla eyaletlere bağlı sancak beyi idaresindeki idarî bir bölgeyi de ifade etmiştir. Böylece Osmanlı tımar sistemi içinde hem bir gelir dilimini belirten dirlik ve askerî birlik, hem de o sancağa bağlı tımarlı askerlerin bulunduğu bölgeyi tanımlamaya başlamış, bu sonuncusu bir idarî birim tanımı olarak da yaygınlaşmıştır.” (Şahin, 2009: 97).

Eski Türkçe *tonan-* “giyinmek, kuşanmak” fiiline dayanan **donanma** “armada” sözünün, Türkiye tarihi kadar eski olan denizcilik faaliyetinin gelişmesi neticesinde (Bostan, 1996: 11) kullanıma girdiği anlaşılıyor. Marmara Denizi kıyılarında gelişen Osmanlı Devleti kuruluşunun hemen ilk aşırında denizi aşırp Gelibolu’yu ele geçirmiştir. İstanbul’u alan ve *Sultanu’l-Berreyn ve Hakanu’l-Bahreyn* (“iki kara ve iki denizin hükümdarı”) unvanını kullanan Fatih’in Karadeniz ve Ege hakimiyetleri ile deniz gücünün büyüdüğü bellidir (İnalçık, 2016: 214). “Ancak Akdeniz’de kuvvetli bir donanmanın ortaya çıkışı, Kanuni devrine rastlar. 16. yüzyıla kadar Osmanlı donanması “çektiri” denen hafif gemilerden müteşekkildi. Fakat zamanla Venedik ve Ceneviz’e karşı kalyon tipi gemiler inşasına başlandı. Bunlar kullanılan kürek sayısına göre firkate, kalita, kadırğa gibi isimler alırlar.” (Ortaylı, 2008: 245). Bu arada Eski Türkçeden beri bilinen *tonan-* > *donan-* fiilinin gemilerin silahlandırılıp techiz edilmesi anlamıyla dile *donanma* biçiminde yerleşip çok anlamlılık kazandığı anlaşılıyor. *Donanma* Osmanlı İmparatorluğu’nda aynı zamanda “muhtelif şenlik vesileleriyle resmi binaların, evlerin, dükkanların ve meydanların donatılması münasebetiyle kullanılan bir tabirdir.” (bkz. Pakalın, I, 474).

Türkçe **oda** “Evin oturma, çalışma, yatma için kullanılan bölmesi” sözünün *otağ* “çadır” biçiminden tarihî şartlarda evrimleşerek geldiği açıktır (krş. ET *eb* “çadır” > TT. *ev*). Osmanlı saray teşkilatını çağına uygun bir biçimde geliştiren Fatih Sultan Mehmed’in kurduğı Enderun’daki (idarî ve askerî kadronun yetiştirildiği saray okulu) eğitim, Büyük ve Küçük odalar, Doğancı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda olmak üzere yedi kademe üzerine kurulmuştu (İpşirli, 1995: 186; Yeniçeri kışkalarında da *oda kedhüdası, odalı yeniçeriler* vb. denilmesi hakkında bk.

Pakalın II, 715-717). Saraydaki dairelerin bu adları aslında XV. yüzyılda bile *oda* sözünün kazandığı çok anlamlılıktır. İstanbul'daki Yenisaray'dan (Topkapı) önce Edirne'deki sarayda bile bulunan, kabullere mahsus dairenin "Arz Odası" adıyla II. Mehmed tarafından yaptırıldığını (bk. Eyice, 1991: 444) dikkate alırsak bu *oda* sözündeki çok anlamlılık XV. asrın başlarına kadar çıkar. Uzunçarşılı'nın tabiriyle; "Padişahlar, XV. asırdan XVIII. asır başlarına kadar şahıslarına mahsus merkez ordusuyla devlet idaresi için zadegân yetiştirmekten ziyade Müslüman ve Türk terbiyesiyle yoğrulmuş kendilerine sadık bir bende sınıfını yetiştirmek" üzere aynı zamanda bir okul olan sarayda *oda* ve koğuş denen bu dairelerde gençleri mükemmel bir tahsile tabi tutuyorlardı" (1984: 298).

Osmanlı Devletinin ilk dönemlerden beri görülen bu saray odaları kullanımının XIX. asır başlarında kurulan *tercüme odası* dolayısıyla yeni bir kullanım daha kazandığı görülüyor. Başlangıçtan beri Fenerli Rumlar arasından yetişen devlet tercümanlarının 1821 Mora isyanında ihanetleri tespit edilmiş; bu mühim iş için sarayda o devirden itibaren bir tercüme odası oluşturulmuştur. (Akyıldız, 2011: 504)

Ancak *oda* sözündeki bu çok anlamlılığın yanı sıra "serbest meslek adamlarını içinde toplayan resmî birlik" gibi yeni anlamının ve "sanayi odası, ticaret odası" gibi kullanımlarının XIX. asırda Tanzimat'tan sonra Fransızca *chambre* sözünün tercümesi (*calque*) ile meydana geldiği anlaşılıyor. Fransızcanın *oda* kavramının kullanım ve anlamlarını incelediğimizde Osmanlılardaki gibi saray odalarının resmî bürolar olarak geliştiğini görürüz:

Fransızca *chambre* "1. Bir evde, özellikle de bir kişinin özel kullanımı için, uykuda, orada çalışmak için kullanılan bir oda. 2. Mutlak anlamdaki oda, kralın odası ve buna bağlı olarak bu odanın memurları. 3. Gemilerdeki oda, kamara. 4. Yasama yetkisini paylaşan meclis. 5. Oda adı altındaki bir meclisin, bir assamblenin toplandığı yer. 6. Sarayda adalet odası veya sayıştay gibi kurumlar. 7. Bir organın disiplininden sorumlu olan veya belirli çıkarlar için toplanan meclisler, ticaret odası, sigorta odası vb. Noterler, avukatlar, icra memurları, müzayedeciler odası (URL-1).

Fransızcadaki "bir meclisin toplandığı yer" anlamının "sanayi odası" ve "ticaret odası" kullanımlarına yol açtığı anlaşılıyor. Bunlar sarayın dışındaki sivil kurumlardır. Mesela Paris Sanayi ve Ticaret Odası XIX. asır başında açılmıştır. Modernizmin geliştiği Türkiye'de de benzer kurumlar açılmış ve Fransızcadaki *chambre* sözünün tercümesiyle Dersaadet (İstanbul) Ticaret Odası (1884) İzmir Ticaret Odası (1885) gibi yeni kurumlar ve yeni adlandırmalar meydana gelmiştir (URL-2).

Türkçe **oda** sözünün yanı sıra Arapça bir alıntı olan **daire** sözünün “hane” anlamı eskiden beri varken “bir devlet işini yürütmekle görevli bölüm” anlamı yani “devlet dairesi” kullanımı devlet teşkilatı içinde sonradan gelişmiş olmalıdır. Osmanlı klasik çağında bile “Efendi Dairesi” denen Yeniçerilerin yazı işlerinin yapıldığı ve maaş defterlerinin tutulduğu bir daire vardı. “Yeniçeri Efendisi” de denilen yeniçeri kâtabi Yeniçeri ve Acemi ocaklarının maaş ve esâme kayıtlarının tutulduğu kalemin âmiri ve Ağa Divanı’nın üyesi olarak buradaki davalarda yargılama görevini üstlenirdi. (Beydilli 2013: 457) Yine Topkapı Sarayı’nda *Hırka-ı Saadet Dairesi* denen mukaddes emanetlerin sergilendiği bölüm için de bu *daire* sözü kullanılmıştır. Yavuz Sultan Selim zamanından beri inşa ve tadil edilen bu daire özellikle II. Mahmud’un saltanatı sırasında tamamen mukaddes emanetlere tahsis edilerek *Hırka-i Saâdet*, *Emânât-ı Mukaddese* veya *Mukaddes Emanetler Dairesi* olarak anılmıştır. (Yavaş-Bozkurt, 2006:111) Sir James Redhouse tarafından hazırlanan ve ilk kez 1852’de basılan sözlükte (*Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye*) bu eski anlam “birbirine yakın ve müteallik olup başkalarından ayrılmış birtakım oda” ve “bir efendinin hizmetinde müstahdem olan kesân” biçiminde verilmiştir (2009: 68).

Türkiye’de modern zamanlar tarihinin uzmanı olan İlber Ortaylı’nın şu tespitleri konumuz bakımından çok değer taşır: “XIX. yüzyılda ülkenin büyük şehirlerinin de fiziki dokusunda ve yaşam biçiminde değişmeler görüldü. Saray, Bâbüâlî denen sadrazam konağı, Süleymaniye’deki Ağa Kapısı ve Şeyhülislamlik’tan başka belli başlı resmî bina tanımayan İstanbul’un bir bölümü nezaretler, devlet daireleriyle donandı. Beyoğlu ise bankalar ve ticarethaneler, mağazalar, restoran ve cafelerle doldu.” (Ortaylı, 2007: 66) “Aslında İstanbul’da sadrazamın, şeyhülislamın, İstanbul kadısının belli bir ofisi yoktu. Kamusal binalar yani bugünkü gibi resmi daireler yakın zamanların icadıdır. Her yüksek memurun konağı, onun ofisiydi aynı zamanda.” (Ortaylı, 1986: 66) Ortaylı’nın andığı “resmî daireler” Osmanlı İmparatorluğu’nun son devrinde başlayıp Cumhuriyet döneminde de süren modern devlet teşkilatındaki kurumlardır. Bugün bütün devlet kurumlarında daire başkanlıkları biçimindeki yapılanmanın eski sarayın çevresinde oluşan resmi kurumların devamı olduğunu anlıyoruz. Sarayın belirli amaçlar için düzenlenen bölümlerinden, XIX. yüzyılda Tanzimat sonrasında modern devlet teşkilatının geliştiği çağda, ilkin sarayla sınırlı devlet işlerinin yürütüldüğü binalara ve bu devlet kurumlarına *daire* denmesi sonra bağımsız binalara sahip devlet kurumlarının da bu adlandırma ile anılması önemli birçok anlamlılık örneğidir.

Sonuç

Sonuç olarak; gelişen devletin veya toplumun dili de genişlettiği açıktır: Dilin söz varlığındaki gelişme, yabancı dillerden yapılan alıntılar kadar dilde eskiden beri bulunan sözlerin çok anlamlılaşması ile de mümkün olmaktadır. Yenileşme çağı olan XIX. asırda Türkçeye geçmeye başlayan Fransızca alıntılar, bugün azımsanmayacak kadar çoktur ve dilde neredeyse değişmeden yaşamaya devam etmektedir. Bunların yanı sıra *ti-careet odası*, *sanayi odası* örneklerindeki gibi kopyalanmış anlamlar ise incelenmeye muhtaç çok anlamlılıklar arasında örtülü durmaktadır. Osmanlıların saraydaki merkezî konutun yanındaki belli amaçlarla yapılan resmî büroları asırlarca *daire* adı ile kullanması ve bugün artık bir konut anlamına gelmeyen devlet dairelerinin de bu adla yaşaması dildeki önemli birçok anlamlılıktır. Burada andığımız şu birkaç örnek, yeni çağda oluşan yeni dilin yapısı içindeki çok anlamlılıkların tarihî gelişmeler ışığında ne biçimlerde oluştuğunu daha derinden incelemek gerektiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Aksan, Doğan (1998). *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, Doğan (2000). *En Eski Türkçenin İzlerinde, Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatıldığı Gerçekler*. İstanbul: Simurg.
- Akyıldız, Ali (2011). “Tercüme Odası”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* C. 40, 504-506.
- Beydilli, Kemal (2013). “Yeniçeri”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* C. 43. 450-462.
- Bostan, İdris (1996). “Gemi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* C. 14, 11-15.
- Bréal, Michel (1897). *Essai de Semantique (Science des Significations)*. Paris: Hachette.
- Bulatova, Alfiya Karimovna (2018). *Polisemiya v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke*. Kazan.
- DTS: *Drevnetyurkskiy slovar’* (1969). Red. V. M. Nadelyaev – D. M. Nasilov – E. R. Tenişev – A. M. Şçerbak) Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Èbilkasimov, Babaş (1982). *XIX asırdıñ ekinşi jartısındağı Kazak èdebiy tili*. Almatı: Gılım.
- Erol, Hülya Arslan (2008) *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: TDK.
- Eyice, Semavi (1991). “Arz Odası”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3. C. 444-445.

- Galiullina, Gölşat /Red./ (2015). *Tatar Leksikologiyasë, Öç Tomda, I Tom*. Kazan: Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyasë.
- İnalçık, Halil (2016). *Akademik Ders Notları*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İpşirli, Mehmet (1995). “Enderun”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11. C. 185-187.
- Kaliev, Gabdolla (2005). *Til Bilimi Terminderiniñ Tüsindirne Sözdigi*. Almatı: Sözdik-Slovar.
- Kaplan, Mehmet (2018). “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (Haz. H. İnalçık, M. Seyitdanlıoğlu). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 463-475.
- Karaağaç, Günay (1994). “Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık”. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, VIII: 31-55.
- Karaağaç, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kıran, Zeynel (1996). *Dilbilim Akımları*. Ankara: Şahin Matbaası.
- Meherremlı, Baba (2012). *Türk dillerinde isim köklerinde leksik-semantik inkişaf*. Bakı: Elm ve Tehsil.
- Ortaylı, İlber (1986). *İstanbul'dan Sayfalar*. İstanbul: Hil Yayın.
- Ortaylı, İlber (2007). *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: Merkez Kitaplar.
- Ortaylı, İlber (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Öner, Mustafa (2019). “Tatarlarda Millî Dil ve Millî Edebiyat”. X. Mejdunaradnoya nauçno-praktičeskaya konferentsiya “Soxranenie razvitie rodnix yazıkov v usloviyax mnogonatsional'nogo gosudartsva: problemı i persepektivi. Kazanskiy Federal Universitet İstitut filologiya i mejkul'turnıy komunikatsii, Kazan 2019, 219-223.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB.
- Pethő, Gergely (2001). “What is Polysemy? – A survey of current research and results” Bibok, K./E. Németh T. (eds.) *Pragmatics and the flexibility of word meaning*. Oxford: Elsevier, 175-224.
- Safiullina Flora Sadriddinova (1999). *Hezërgë Tatar Edebiy Tëlä - Leksikologiya*. Kazan: Hețët.
- Sırtı, Ezgi (2019). *Kıpçak Lehçelerinde Kök Fiiller (Tarihî-Karşılaştırmalı Söz Varlığı İncelemesi)*. Ankara: TDK.
- Şahin, İlhan (2009). “Sancak”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, 97-99.

- Şirin, Hatice (2017). “Türk Dilinin Özgürlük Anlamlı Sözlere”. *Bilkent XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultay Bildirileri*, 157-162.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1982). *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan.
- Ullmann, Stephen (1978). “Anlambilimi” (Çev. N. Fırat). *Türk Dili*, 324: 355-363.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Tarihi* 1. C. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- URL-1: (<https://www.cnrtl.fr/etymologie/chambre>). (E.T. 15.01.2020).
- URL-2: (<https://www.ito.org.tr/tr/kurumsal/hakimizda/tarihlerle-ito>). (E.T. 15.01.2020).
- Yavaş, Doğan; Bozkurt, Nebi (2006). “Mukaddes Emantler Dairesi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, 111-114.